

De verantwoordelijkheid van de historicus

Op het eerste gezicht heeft de historicus het heel wat gemakkelijker dan de biochemicus, de medicus, de atoomfysicus, de psychiater. De spanning tussen de twee verschillende polen, tussen de twee godheden aan welke hij allebei moet offeren – het zuiver wetenschappelijke en het sociaal-maatschappelijke ethos – bestaat voor hem niet, of althans niet zo als voor de genoemde collega's (waar nog anderen aan toegevoegd kunnen worden). Immers de historicus beoefent geen toepasbare wetenschap. Hij bestudeert wat voorbij is. Zijn werk staat in de *passé défini* of zelfs in het *plusquam perfectum*. Hij zal geen doden veroorzaken. Hij graaft ze uit. Hij behoeft zich geen zorgen te maken dat zijn verhaal het milieu of de ozonlaag zal aantasten, dat het complicaties bij zwangerschap en bij de ontwikkeling van de foetus kan meebrengen of dat een viaduct zal instorten. Zelfs de allerberoemdste geschiedschrijver kan zich niet vleien met de gedachte dat zijn werk dit soort effecten teweeg zal brengen, of alleen zeer indirect. Want natuurlijk kan nooit worden uitgesloten dat iemand vanwege de lectuur een hartinfarct krijgt.

Lijkt hij dus ten aanzien van de maatschappelijke kant in een heel wat comfortabelere positie te verkeren, aanzienlijk minder aansprakelijk voor ongelukken, ook naar de kant van het wetenschappelijke ethos lijkt zijn speelruimte groter. Hij bezit een zekere narrenvrijheid domweg omdat de normale eisen die aan wetenschappelijk onderzoek worden gesteld – objectiviteit, verificationaliteit, waardevrijheid enz. – voor hem ten enenmale onvervulbaar zijn.

Allereerst daarom iets over dit wetenschappelijke ethos. Dat de geschiedwetenschap nooit onpartijdig en vooral waardevrij kan zijn en dat het 'sine ira et studio'-schrijven op een illusie berust is een gemeenplaats. Al blijken er steeds weer argeloze zielen die verkondigen dat ze elk subjectief oordeel achterwege laten en uitsluitend 'de feiten' willen laten spreken. Even bedrieglijk is de mening, die nog steeds ook onder historici te beluisteren valt, dat er wel een gelijdelijke toename van objectiviteit, een grotere gedistancieerdheid is, een verwetenschappelijking van het vak. Daarbij denken ze dan aan het werken met veel kwantitatieve methodieken, statistieken en cijfers, zogeheten 'harde gegevens' en vergeten dat 1. die gegevens alleen ten gevolge van een specifieke reductionistische bewerking en manipulatie van de realiteit verkregen worden, 2. slechts voor bepaalde vraagstellingen en aspecten zinvol zijn en 3. er weinig gebieden zijn waar altijd weer zoveel meningsverschil en discussie bestaan als nu net ten aanzien van de juiste cijfers.

Dat historici vandaag wetenschappelijker te werk zouden gaan dan hun voorgangers is alleen waar als men erbij zegt, niet te weten wat 'wetenschappelijk' is. Het naïeve realisme, dat uitgaat van een verleden als een buiten ons gelegen grootheid van objectieve en definitieve hoedanigheid – het kan im-

mers nooit meer veranderd worden! – en dat dan ook van de historicus verwacht dat hij gewoon de aaneenschakeling van de feiten in kaart brengt, zoals een landmeter een stuk akker, zal niemand die over de aard van het vak heeft nagedacht voor zijn rekening kunnen nemen. Als kind van zijn tijd en cultuur, gevormd door speciale veranderlijke normen, brengt elke historicus niet slechts zijn persoonlijk denkraam en bevattingsvermogen van beperkte omvang maar vooral ook zijn speciale vraagstelling en interesse mee, die omtrek en kleur van zijn historische werk en beeldvorming bepalen. Achter zijn vragen en belangstelling schuilt altijd een gangbaar waardenscala, schuilen vooronderstellingen die nooit tijdloos zijn en die ons daarom het werk van onze voorgangers laten overdoen. Niet omdat wij een hoger maar omdat wij een ander idee hebben van waar het op aan komt en dus met andere categorieën werken. Elke beschrijving vindt voorts plaats in de taal met heel haar orkestbak van bovenklanken, bijgeluiden, associaties, connotaties en metaforen, die diep in zijn samenleving en haar existentiële lagen zijn verworteld. Daarbij sluipt, evenals bij de compositie en ordening van de stof, het subjectieve element onvermijdelijk zijn werk binnen. Honderdvoudig ingetrapte open deuren allemaal!

Even onbetwistbaar is echter dat de historicus bij al die genoemde beperkingen en conditionerende voorwaarden tenslotte zoiets zoekt als ‘de historische waarheid’, dus een voorstelling van het verleden (gewoonlijk slechts een klein aspect ervan) die hij als adequaat aan dat echte verleden, dus als ‘waar’, of liever (in het besef van zijn beperktheid en de ondoorgrondelijkheid van het bestaan) als ‘zo waar mogelijk’ kan beschouwen en die dan ook door anderen als zodanig kan worden erkend. Een vandaag gangbare, zich post-modernistisch noemende geschiedfilosofische richting beschouwt een begrip als ‘historische waarheid’ eerder als gedateerde pompeuze humbug. Het is voor sommigen een bewijs van een gelijk lopende theoretische klok om het waarheidsbegrip als volstreckte illusie af te doen en erop te wijzen dat historici slechts met linguïstische constructies bezig zijn, een taalspel spelen en dan ook helemaal niets anders zouden moeten willen. Wittgenstein en Popper dooreen geklutst geven daarbij een extreem anti-essentialistische positie de nodige wijding. Daarbij wordt het elementaire gegeven genegeerd dat wij, zodra we ons – hoe dan ook en volgens welke intellectuele operaties dan ook – met het verleden bezig houden, dat doen vanuit het vanzelfsprekende besef niet met hallucinaties maar met een buiten ons gelegen werkelijkheid in aanraking te komen, die zich van de overige werkelijkheid (die wij ook als buiten ons gelegen ervaren) alleen onderscheidt doordat ze voorbij is. Dat maakt wel een gradueel maar geen principieel verschil. Omzetting in taal en dus transformatie van impressies, die altijd een subjectief en oncontroleerbaar element bevat, is alle realiteitsbeleving eigen. Dat is dus niet in strijd met de eerdere constatering, dat de zichtbare verschijningsvorm van die werkelijkheid, van dat verleden, tevens altijd bepaald wordt en afhankelijk is van onze geestelijke opnamecapaciteit. Het wetenschaps-ethische probleem in de geschiedwetenschap is daarom identiek met een epistemologisch probleem. Het

luit niet: 'Aan welke criteria moet de historicus voldoen om objectief en onpartijdig te zijn?' Het luidt veeleer: 'Zijn er criteria om te verhinderen dat zijn werk in een aanbod van vrijblijvende subjectivistische beweringen ontaardt?' Of nog sterker: 'Kunnen wij logischerwijs van vervalsing en onjuistheid spreken, als er geen scherpe grenslijn is die hier het kaf van het koren scheidt?' Ik moet beginnen met de wellicht wat defaitistisch aandoende opmerking dat ik inderdaad niet geloof dat wij zo'n algemeen geldige scherpe grenslijn kunnen aangeven en dat we bij het zoeken naar criteria die de geschiedschrijving kunnen beschermen tegen vervalsing of fantasterij gemakkelijk het slachtoffer worden van een morele imperatief die ons aanspoort om die criteria metterdaad te vinden, of gewoon van ons eigen subjectief waardenstelsel, dat wij dan verabsoluteren.

De hamvraag is natuurlijk: wat is 'historische waarheid?' Men zal mij direct voorhouden: 'En de feiten dan?'

Inderdaad: Ofschoon het begrip 'historisch feit' misschien een van de meest bedrieglijke en complexe van al onze begrippen is, ben ik onmiddellijk bereid om een stap achteruit te doen... of vóóruit in de richting van een wat positiever standplaats: Hoe lastig het op de keeper beschouwd ook is om te zeggen wat er precies plaatsvond, dat er doorlopend iets plaatsvond en vindt zullen we nu maar als onbetwifelbaar uitgangspunt aannemen. En dit plaatsvindende of plaatsgevonden-hebbende geven wij dan volgens algemene conventie en overeenstemming namen zoals 'oorlog, opstand, conferentie, massamoord, vredesoverleg, terechtstelling, aanval, wapenstilstand' enz. enz. Dat vervolgens dit aldus gedetermineerde gebeuren op een bepaald tijdstip, een bepaalde locatie plaatsvond, welke personen erbij waren betrokken en in welke hoedanigheid... dat allemaal kan natuurlijk worden uitgezocht; onafhankelijk van geloof, herkomst of tijdsgewricht van de onderzoeker. Hier bestaan criteria die het ons mogelijk maken om een juiste van een verkeerde weergave op het stuk van de facticiteit te onderscheiden, vooral dankzij kritisch bronnenonderzoek. En uiteraard kan altijd worden gezegd wat niet het geval was, wat tot de contrafacticiteit behoort. Wie Napoleon te Waterloo laat winnen en over de wilde vlucht van Engelsen en Pruisen spreekt, wie een persoonlijke ontmoeting tussen Hitler en Stalin arrangeert of de volgorde van de gebeurtenissen omkeert zodat, als bij een terugspoelende film, het absolutistische koningschap het resultaat van de Franse revolutie wordt of de Koude Oorlog uitloopt op de Tweede Wereldoorlog, wordt naar het rijk der fictieve literatuur verwezen, waar spelen met tijd, plaats, oorzaken en relaties is toegestaan. Worden aantoonbare ficties als historische feiten gepresenteerd dan spreken we van vervalsing of, als het te goeder trouw gebeurt, van een fabel. Overbodig te zeggen dat het wetenschappelijke ethos hier geen marchanderen toelaat. De correcte inachtneming van wat ik nu maar 'de facticiteit' noem, de kwestie dus van het 'waar, wanneer en door wie', is een vanzelfsprekendheid wil van serieus historisch werk kunnen worden gesproken. Dat is echter zo triviaal dat niemand er verder woorden aan vuil maakt. Maar het gaat dan toch slechts om een zeer grof geraamte dat in elke voor-

stelling van het verleden is ingebouwd. Ook blijkt die naakte facticiteit, al naar gelang we de kleinere en fijnere details willen weten, het naadje van de kous, nog dikwijls moeilijk exact te achterhalen en laat dus ruimte voor vermoedens. Ongetwijfeld kan het wegwerken van onzekerheden bij dat ‘wanneer, waar en door wie’ één van de typische basistaken van de historicus worden genoemd. Bij dit zuivere speurwerk kan hij zo rationeel en waardevrij te werk gaan zoals een natuurkundige.

Betekent dat dan echter niet dat de stelling ‘de historicus dient de feiten in hun volgorde en samenhang vast te stellen’, die we zoëven als naïeve illusie hebben weggevoerd, terdege te verdedigen valt?

Bij die stelling zijn twee fundamentele aanvullingen of restricties nodig. Ten eerste: Bij de benaming van die facticiteit (en dus bij de waardering ervan) stoten we al dadelijk op de genoemde subjectivistische inslag die ieder woordgebruik eigen is waardoor de vermelding van een feit al een interpretatie inhoudt. Dat heeft o.a. de oude Goethe al opgemerkt. Men denke bijvoorbeeld aan de mogelijkheid om dezelfde handeling ‘een verweer, een bestraffing, een terechtstelling, een liquidatie, een executie, een exces’ of ‘een moord’ te noemen. Veel graverender echter is de tweede restrictie, die trouwens uit de eerste volgt: De historicus is op zoek naar historische waarheid, zei ik. Die waarheid mag nooit in strijd zijn met de facticiteit (die al een interpretatief element bevat) maar ze is er ook nooit identiek mee. Wat de historicus als ‘waarheid’ zoekt en meent te vinden vloeit regelrecht voort uit zijn wereldbeeld en waardenstelsel. Die sturen hem bij zijn uitgangspunt, vraagstelling en selectie en dus ook bij zijn interpretatie van die al rudimentair geïnterpreteerde facticiteit, dat kale ‘waar, wanneer en door wie’. En zeker impliceert zijn zoeken naar waarheid dat zijn voorstelling moet harmoniëren met zijn waardenstelsel en wereldbeeld, die immers legitimatie en uitgangspunt van heel zijn onderneming zijn.

Nu kan er desalniettemin een spanning ontstaan als de bevindingen daar op het eerste gezicht ondanks alles niet mee overeenstemmen. Dit kan dan leiden tot een verandering van zijn oorspronkelijke optiek en waardenscala. Zo’n verandering is evenwel een pijnlijk proces omdat ze zeer essentiële lagen van de eigen identiteit raakt. Geen wonder dat de natuurlijke neiging van iedereen dan is niet om zijn visie aan zijn bevindingen maar zijn bevindingen aan zijn visie aan te passen, of althans naar een interpretatie te zoeken die de spanning kan opheffen. ‘De historische waarheid’... dat betekent in elk geval een voorstelling, waarbij door de verklaring van de gebeurtenissen, de typering en waardering van de betrokken personen, de consequenties en conclusies die daaruit kunnen worden getrokken, de verwarrende realiteit zichtbaarder wordt. En wel omdat die voorstelling in diepste zin overeenstemt met de morele dispositie die deel is van de betreffende historicus. Anders uitgedrukt: Wij aanvaarden als ‘waar’, wat overeenstemt met die dispositie en met onze wil, die ons toefluisteren ‘Zo móet het geweest zijn... omdat het zo wás.’ De ervaring van waarheid heeft onvermijdelijk een tautologische inslag. Dat impliceert echter – en dat wordt vergeten door een filosofie die dat hele

waarheidsbegrip op de schroothoop wil gooien – dat er altijd sprake is van een externe, ook voor anderen bestaande realiteit, een X, waarmee wij ons intellectueel in onze voorstelling willen verenigen. Wij kunnen weliswaar niet alleen, wij moeten zelfs kiezen of wij in een bepaald geval van ‘bestrafing, vergelding, terechtstelling, liquidatie, exces’ of ‘moord’ spreken. Maar in alle gevallen wordt meegedeeld, dat hier de één een einde maakt aan het leven van een ander. Er blijft een herkenbare identiteit van het gebeuren, van het historische object; hoe onafscheidelijk ook verpakt in het interpretatieve taalmedium. Alle discussies stelen op de ijzeren vooronderstelling dat we het daarbij over hetzelfde hebben.

Daarmee is tevens verklaard dat het werk van de historicus wél de facticiteit in acht neemt (of behoort te nemen) maar dat die facticiteit altijd verweven is met een omvattende voorstelling die zich aan zuiver rationele criteria onttrekt. Het is dan ook een veel voorkomende vergissing om te stellen dat de feiten het uitgangspunt van onderzoek dienen te zijn, de betonvloer, waarop vervolgens het gebouw kan worden opgetrokken. Nog nooit is één historicus van de feiten uitgegaan. Vertrekpunt is steeds een overgeleverde voorstelling die hem tot verder onderzoek drijft.

Waartoe deze uitweiding over de theoretische problematiek van het wetenschappelijke ethos? Is dit niet een zaak die alleen de familie der historici aangaat en die dus binnenshuis verder uitgevochten moet worden? De relatie met de verantwoordelijkheid jegens de maatschappij, dus de kwestie van het sociaal-maatschappelijke ethos, hangt er terdege nauw mee samen. Omdat historische voorstellingen zich in laatste instantie aan de bewijsbaarheid onttrekken, is de historicus kwetsbaar ten aanzien van kritiek, die hem partijdigheid en subjectivisme verwijt. Hij is immers subjectivistisch en hij kan niet onpartijdig zijn.

Wanneer ik aanvankelijk opmerkte dat het werk van de historici schijnbaar geen gevolgen heeft voor de samenleving, vergelijkbaar met de consequenties van de atoomfysica of de biochemie, dan lag het accent op het woordje ‘schijnbaar’. (Een retorisch trucje, dat u natuurlijk al lang doorhad!) De consequenties zijn minder zichtbaar, direct, spectaculair, onmiddellijk ingrijpend in het alledaagse bestaan. Maar ze zijn daarom niet afwezig en kunnen zelfs onder omstandigheden uitgroeien tot de meest dramatische en catastrofale. Hoezo?

Zowel de mensheid als geheel als de talloze volkeren en gemeenschappen worden bij al hun activiteiten beheerst door de zorg om de toekomst. Maar de eisen, wensen, idealen, angsten, verwachtingen en concepties die aan die zorg een concreet gezicht geven, vloeien in hoge mate voort uit de voorstelling die de mensen zich van hun verleden maken. Die bepaalt zowel hun identiteit als ook de daarmee onverbrekkelijk gelieerde eisen en wensen voor vandaag en morgen. Via een onnoemelijk complexe en onzichtbare filter monden hierbij lessen en verhalen, soms nog uit onze kinderjaren, uit in de collectieve historische voorstellingen en reminiscenties van een samenleving. Politici handelen en denken op grond van die algemene voorstellingen in een gedurige wis-

selwerking met hun natie, partij, omgeving en de publieke opinie (althans in een democratie doch zeer indirect natuurlijk ook in een dictatuurstaat). Welk beeld van het verleden een samenleving heeft is dus beslissend voor haar normen en voor de politiek die zij van haar leiders verwacht en eist. Als men tegenwerpt dat die politiek toch gewoon wordt gedictieerd door de zogeheten 'eis van het ogenblik', door een steeds wisselende constellatie die de politici volop in beslag neemt, dan luidt mijn antwoord dat de wijze waarop men die constellatie waarneemt en beoordeelt, de uitleg en duiding die men geeft aan die mysterieuze 'eis van het ogenblik' nu juist, zonder dat de betrokkenen het zich realiseren, door hun beeld van het verleden wordt beïnvloed. Ongemerkt zit dat in ons aller bagage en bepaalt daarmee onze bewegingen. Ook van hen, die niet precies weten wie nu eerder heeft geleefd, Alexander of Karel de Grote, en of de Berlijnse muur met de Koude Oorlog of met de vrouwen-emancipatie samenhang.

Daar begint de verantwoordelijkheid van de historicus. Nu zou het een lachwekkende overschatting van zijn betekenis zijn om in hem de zelfstandige en onafhankelijke creator van dat beeld te zien. Hij serveert de samenleving niet de voorstelling van haar verleden, pasklaar voor consumptie, zoals een tuinder zijn tomaten op de markt brengt. Allereerst is zo'n voorstelling altijd al aanwezig op grond van collectieve herinneringen en rituelen. Die kon weliswaar niet tot stand komen zonder de geschiedschrijvers van vorige generaties maar voedt zich daarnaast ook uit andere bronnen en getuigenissen. Bovendien is de historicus uiteraard deel van zijn samenleving en door haar overleveringen en normen geponst. Hij beschikt niet over een archimedische standplaats.

In de praktijk is zijn taak dus veel bescheidener. Gewoonlijk brengen historici slechts retouches, correcties, revisies aan bij het standaardbeeld als hun onderzoek daar aanleiding toe geeft. Waarbij weer een tijd verstrijkt voordat zo'n revisie gemeengoed is geworden. Dat hangt ook af van het onderwerp. Vooral wanneer het om een zaak gaat die het zelfbeeld en algemeen gehuldigde dierbare voorstellingen aantast, verzet een samenleving zich langer en hardnekkiger tegen het verlies van vertrouwde beelden. De professionalisering, waarbij de deskundigen zich allereerst tot hun soortgenoten richten, kan dat proces nog vertragen.

Nu is het eveneens onjuist om revisies of correcties van gangbare algemene voorstellingen en normen als het normale effect van historisch werk voor te stellen. Juist de binding aan hun land en cultuur en hun waardenstelsel maakt historici minstens evenzeer of zelfs in de eerste plaats tot representant en spreekbuis ervan. Zij droegen en dragen dan ook geregeld bij tot de zelfbevestiging van een samenleving. Zij leveren de onmisbare historische legitimatie voor haar politieke idealen en concepties. In het verre verleden, bijv. ten tijde van het absolutisme, werden sommigen expliciet door een vorst aangesteld ter meerdere glorificatie van zijn huis aan de hand van de geschiedenis. Waarbij de een zich plooibaarder of onkritischer betoonde dan de an-

der. Maar gaat het aan uitsluitend zelfvoldaan van 'vroeger' te spreken, van opportunistische broodschrijverij in dienst van een dynastie?

Er is met de opkomst van een gesecculariseerd denken en wereldbeeld en door de expansie van de wetenschappen vanaf de Verlichting in de geschiedwetenschap datgene doorgebroken dat wij nu 'wetenschappelijk ethos' zouden kunnen noemen: de eerbied voor de facticiteit als eerste voorwaarde, wil een beschrijving aanspraak op waarheid maken. Niet omdat de historici zoveel waarheidslievender werden dan hun voorgangers maar omdat hun werkelijkheidsidee en dus hun waarheidsvoorstelling veranderden. Die versmolten onlosmakelijk met die facticiteit, met wat werkelijk gebeurd was; ook omdat men over betere methoden en mogelijkheden beschikte om hierbij het kaf van het koren te scheiden.

Het verschil in waarheidsidee komt misschien het meest overtuigend naar voren bij een vergelijking van de aristotelische theorie over geschiedschrijving en dichtkunst, die tot de 18e eeuw nog groot gezag genoot, met een opmerking bij Huizinga, die ik nu toevallig maar even als representatief voor de algemene moderne instelling noem¹. Voor Aristoteles staat de dichtkunst hoger, zij bevat meer waarheid en 'ernst' omdat zij zich op het algemene richt en de dingen voorstelt, zoals zij volgens de grootste waarschijnlijkheid moeten zijn. De geschiedschrijving behandelt daarentegen de facticiteit, dat wat toevallig is gebeurd. Daarmee draagt ze minder bij tot ons inzicht. Hier dus een duidelijk uiteenvallen van waarheid en facticiteit. Huizinga daarentegen schreef: 'De scherpe scheiding tussen geschiedenis en litteratuur ligt hierin, dat de eerste het spelelement geheel mist, dat de litteratuur van begin tot het einde doortrekt.' Die verschuiving van waarheids criterium hield echter geenszins in dat de historici zich voortaan minder 'in dienst van' iemand of iets zouden stellen. Vorst, Kerk en hof werden alleen vervangen door staat, natie of partij. Trouwens ook de vorstenhistoriografie is bij ons nog niet helemaal uitgestorven, al wordt zij door de hagiografische zoetelijkheid die haar dikwijls aankleeft vooral gewaardeerd door een koningsgezind slag lezers, dat naar sentimentele verhalen uit grootmoeders koekjestrommel hunkert. De biografie van levende politici kan overigens als erfgenaam van vorstenhistoriografie worden betiteld: Door een volgeling of partijgenoot geschreven met het oog op de actualiteit heeft zij de bedoeling de populariteit van de held te vergroten. Uiteraard moet zij duidelijk worden onderscheiden van de serieuze politieke biografie, de gewoonlijk pas na de dood van de betreffende kan worden geschreven.

De onlosmakelijke binding van de historicus aan zijn tijd en cultuur, die hem zo dikwijls tot vanzelfsprekende representant en advocaat ervan maakt, conditioneert ook zijn criterium voor historische waarheid. Zo stond de geschiedwetenschap in de 19e eeuw en ook nog langere tijd in de onze sterk in het teken van het nationalisme. Met (vanzelfsprekende) inachtneming van de

¹ Voor Aristoteles vgl. zijn Poetiek (Hauptwerke, W. Nestle ed. Kroener Verlag, Stuttgart 1971) p. 750. Voor Huizinga zie 'Over een definitie van het begrip geschiedenis' (vw dl. vii) p. 99.

juistheid op feitelijk plan, die het moderne wetenschapsethos gebod, werd de optiek in hoge mate bepaald door dat nationale identiteitsbesef en pathos. Dat was de uitdrukking van het heersende maatschappelijke credo. Na de tweede wereldoorlog veranderde dat, althans in West-Europa en dus ook bij ons. Wil men de normen aangeven die sedertdien ons denken begrenzen en typeren, dan zijn dat o.a. 'democratie' en 'emancipatie'. Niet natuurlijk dat al het historische werk in dienst zou staan van die twee normatieve idealen. Ook het nationalisme had nooit een octrooirecht op historisch onderzoek. De onderwerpen en vragen waar historici zich mee bezig houden zijn onbeperkt en van een steeds grotere diversiteit. Maar er zijn wel die fundamentele normatieve idealen waar de voorstelling van historische waarheid uit resulteert. Overbodig hieraan toe te voegen dat in een pluralistische samenleving als de Nederlandse naast die algemene normen nog de speciale ideologische of religieuze waarden van een aparte groepering dat waarheidsidee nader kleuren. De gereformeerde historicus onderscheidt zich van de liberale agnosticus of van de gelovige katholiek. Ook als hun bevindingen voor een zeer groot deel parallel lopen.

Wat volgt hieruit met betrekking tot de verantwoordelijkheid van de historicus? Voorzover hij de collectieve beeldvorming van het verleden sanctioneert en bevestigt draagt hij zijn steentje bij tot de politieke en maatschappelijke eisen, wensen, richtlijnen, idealen die daaruit voortvloeien. Men denke bijv. aan territoriale aanspraken, die altijd op een historische legitimatie berusten of aan alle schuldeisen, erkenning van staten of regimes, die eveneens stoen op een interpretatie en overlevering van wat is voorgevallen en van historisch recht en onrecht.

Uiteraard is de historicus allereerst schatplichtig aan wat hij als historische waarheid erkent. Iets anders mag nooit van hem worden gevergd. Hij is daarbij onderworpen aan het wetenschappelijke ethos voorzover zijn voorstelling van zaken niet mag collideren met de geverificeerde of verifieerbare facticiteit. Maar, zoals ik heb betoogd, dat ethos vermag hem nooit een ware voorstelling als zodanig aan de hand te doen. Het kan nooit vertellen wat hij als waar dient te beschouwen, slechts de conditionerende factoren aangeven.

Wat de sociaal-maatschappelijke kant aangaat, daarbij ligt de problematiek voor hem dan ook in een mogelijke spanning tussen de sociaal-maatschappelijke normen en eisen en zijn voorstelling van de historische waarheid. En die is, zoals we zeiden, het produkt van wetenschappelijke en meta-wetenschappelijke ingrediënten beide. Natuurlijk dient de historicus zich zoals ieder ander rekenschap te geven van de effecten, die zijn werk kan hebben, zoals: 'draagt het bij tot een bevestiging van heersende normen en de modale beeldvorming? Komt het op een aantasting ervan neer?' Het antwoord op die vragen hangt uiteraard direct samen met zijn eigen relatie tot die normen en de modale beeldvorming. Als hij een revisie noodzakelijk vindt, kan hem dat in conflict brengen met zijn samenleving, althans als het om zaken gaat, die in het gevoelige epicentrum van het collectieve bewustzijn en zelfbeeld liggen of die actuele politieke consequenties hebben. Hij zal zich

dus moeten realiseren wat de gevolgen zijn als hij mensen hun dierbare voorstellingen ontnemt. Maar dat mag natuurlijk nooit een beletsel voor hem zijn om te verzwijgen wat hij als waar heeft leren zien. Het kan wél de toonval, de formuleringen van zijn verhaal beïnvloeden. Waarbij onder omstandigheden een open en onbewimpelde kritiek op een heersende misvatting of mythe op den duur heilzamer is dan een in al te vriendelijke voorzichtigheid verpakte correctie. Hoever gaat hij hierbij als hij weet levende personen daarbij aan te vallen of, zoals dat vandaag heet 'te beschadigen'? Recepten zijn hier onmogelijk. Het is duidelijk dat de persoonlijkheid van de historicus en zijn waarheidsidee van cruciale importantie zijn. Ook hij kan dus in een tweestrijd geraken tussen zijn geweten en zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid of pragmatische gezichtspunten. De meesten die in de praktijk voor zo'n dilemma komen te staan zullen een compromis zoeken. De wonderbaarlijke elasticiteit van de taal, het woordgebruik bieden daarbij heel wat ruimte. Wie geen enkele rekening houdt met heersende opvattingen en gevoeligheden, isoleert zich zelf en de veruit meesten weten dat zeer goed. Geen enkele samenleving kent totale meningsvrijheid, omdat zij altijd haar beschermende taboe-zones heeft. Dat geldt ook voor een democratie. Afwijkende beeldvorming, een aanval op de modale normen brengt iemand dan wel niet in de gevangenis maar wordt terdege een blok aan het been bij de loopbaan.

Nederland onderscheidt zich daarin volstrekt niet gunstig van anderen. De ongeschreven grenzen van de heersende consensus zijn hier juist uitermate effectief. Debatten die aan de grondbeginselen van de samenleving en aan existentiële kwesties raken, worden in toenemende mate vermeden, hetgeen ook met de ontzuiling samenhangt. Zo kon een marxist als Jan Romein dan weliswaar hoogleraar worden (zij het niet zonder sterke bedenkingen) maar de poorten van de Akademie bleven voor hem gesloten in het klimaat van communistenvrees uit de Koude Oorlogsperiode. Ik acht die vrees volmaakt begrijpelijk, ja verdedigbaar en noem dit voorbeeld alleen als bewijs dat in de geschiedwetenschap wetenschappelijke en ideologisch-politieke motieven zo moeilijk zijn te scheiden en dan tot consequenties kunnen leiden die dan niet meer goed verdedigbaar zijn.

Even interessant is het geval Presser: Ook een met het marxisme sympathiserende, met Romein nauw bevriende man. Maar na zijn boek *Ondergang* over de massamoord op de Nederlandse joden werd hij prompt in de Akademie benoemd. Een bewijs dat hier de wetenschappelijke kwaliteit meer telde dan de ideologische standplaats? Ik geloof dat het zeer anders lag. Over de zuiver wetenschappelijke kwaliteiten van Pressers boek waren de meningen immers, juist in het Joodse kamp, verdeeld. Maar dat aspect was helemaal niet doorslaggevend. Ten eerste was in 1965 de angst voor het communisme sterk weggeëbd. Van meer belang was het onderwerp, vooral de aanklacht die impliciet in Pressers opus lag opgesloten jegens Nederland, zijn doorprikken van de gangbare voorstelling dat 'de goeden' ook metterdaad zo goed waren geweest in de bezettingstijd. Er speelde een element van spijtbetuiging

en schuldbekentenis mee jegens een representant van het jodendom en er speelde vooral mee de emotionele reactie en de enorme nationale weerklank die het boek vond. Zoals in de jaren vijftig 'de linksen', de marxisten verdacht waren, zo werden het in de late jaren zestig eerder de conservatieven, al bleek er nauwelijks iemand die zich zelf als zodanig beschouwde.

Doorgaans houden historici, zeker bij ons, rekening met de effecten van wat ze opschrijven. En dat heeft z'n twee zijden. Het bevordert een neiging tot voorzichtigheid uit afkeer van deining en schandaal en met het oog op de eigen positie. Wie taboe-zones binnendringt, weet dat hij zich niet bemind maakt. Om nog even dicht bij huis te blijven: Aan de bezetting is de afgelopen decennia exorbitant veel aandacht besteed. Ook meer omstreden aspecten zoals collaboratie, coöperatie of accommodatie (de laatste woorden mooie voorbeelden van de rijke geschakeerdheid van de taal) zijn in het voetlicht getrokken; zeker binnen de geschiedschrijving. Minder is dat het geval bij de strafkampen voor collaborateurs en NSB-ers, waar hemelstergende toestanden heersten en ook onschuldigen zijn gemaltraiteerd.² De cultus van de bezetting heeft hier nog steeds een meten met twee maten in stand gehouden en dat heeft een uitgebreid genadeloos onderzoek in de weg gestaan. Mishandelingen en moorden ten aanzien van deze gestigmatiseerde groep zijn geen thema dat men graag wil horen. Dat gold ook voor de wandaden die bij de militaire operaties in Indonesië zijn begaan maar het geldt vooral ten aanzien van de wijze waarop men in Nederland, bij de overheid, in de media daarmee tot vandaag is omgegaan. Door een enkeling is dat al even onwelgevallige onderwerp al twintig jaar geleden aangekaart, maar de samenleving hield zich na een moment van opwinding toch oostindisch doof. Een bewijs van de zeer beperkte invloed van onaangename onthullingen. Het verwijt van Rudi Kousbroek, dat de historici het op dit terrein helemaal hebben laten afweten, acht ik niet terecht. Maar het moet wél gezegd: Wij liepen ook bepaald niet voorop, respecteerden de nationale gevoeligheden, voorzover er behoedzaam en con sordino met Nederlandse wandaden werd omgegaan. Binnen het historische kamp is geen debat ontbrand, geen kleine Nederlandse 'Historikerstreit', die dan wellicht ook het publieke bewustzijn had wakker geprikt. In gang gezet is de recente discussie door anderen.

Het is een voorbeeld van de langzaam verschuivende normen en taboe-zones. Die vrijgeving van verboden terrein, komt tot uiting in de slagzin van 'de tijd die er rijp voor is'. Voor de historici altijd een zeer belangrijk signaal, dat bepaalde lichten nu op groen springen. De oorzaken daarvan blijven ondoorgrondelijk. Een lakmoestest voor de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de historici is nu of zij zo'n signaal afwachten of zelf dat op groen

² H.W. van der Vaart Smit, 'Kamptoestanden' (1947) kwam als eerste met een publieke onthulling, maar gezien zijn eigen NSB-verleden en rol in de oorlog, kon hij gemakkelijk van een vooringenomen en partijdige strekking worden beschuldigd. A.D. Belinfante, 'In plaats van Bijltesdag' (Assen 1978), verzwijgt de wantoestanden niet (VI pp. 161 en VIII pp. 285), maar ziet hierin meer incidentele excessen dan een toch wel vrij algemeen voorkomende mentaliteit van wreedheid en uitgesproken sadisme onder de bewaking.

springen bevorderen door zich niet door de taboelijn te laten afschrikken. Dat de Nederlands overheid heeft meegewerkt aan de versluiering van oorlogsmisdaden zou vandaag in elk geval niet langer met welk rafelig vod van de liefde ook mogen worden bedekt. En de historici dienen dat te verdisconteren; ook of juist als ze zich ook met buitenlandse wandaden bezig houden. Niet zozeer om actuele politieke redenen, maar om de eigen samenleving een scherper en vollediger zelfbeeld voor te houden. Daar ligt in elk geval een belangrijke verantwoordelijkheid van de historicus.

Om tenslotte een bijzonder sprekend voorbeeld te geven van de importantie die een historische voorstelling voor de samenleving en haar normatieve concepties heeft: De kwestie van de uniciteit van de nationaal-socialistische massamoorden en speciaal van de Shoah. De opinies daarbij worden allereerst bepaald door de politieke standplaats en de toekomstverwachtingen. Dat verklaart de vehementie van de zogenaamde Duitse 'Historikerstreit' in 1986/87. Die discussie had rechtstreeks te maken met de basale democratische waarden en het zelfbeeld van de Bondsrepubliek.³ Want de hele naoorlogse politieke ontwikkeling en opstelling van dat land – Westers bondgenootschap, inzet voor een verenigd Europa, aanvaarding en verwerking van een democratie volgens Westerse snit – vloeide regelrecht voort uit de Hitlercatastrofe en evenzeer uit de interpretatie daarvan. De these van de onvergelykbaarheid van de schanddaden van het Derde Rijk legitimeerde de breuk met de Duitse anti-Westerse traditie. Wie nu (zoals de filosoof-historicus Ernst Nolte) die wandaden een reactie noemt op de bolsjewistische en stalinistische, hoeft nog helemaal niet de gruwelijkheid ervan ter discussie te stellen, hij relativeert door die vergelijking hoe dan ook de uniciteit en draagt indirect bij tot een rehabilitatie van een eigen Duitse niet-westerse weg. Voor hen, die in de these van die uniciteit de enige of beste waarborg zien tegen een mogelijke herhaling, is elke historisering en relativisering ergo een gevaarlijke slooping van het verdedigingsbolwerk. Voor velen in het Joodse kamp wordt daarmee bovendien een bres geslagen in hun nieuw identiteitsbewustzijn. Op zich zelf vind ik de vraag naar de vergelijkbaarheid volstrekt legitiem en een historisering acht ik onontkoombaar. Zoals het ook gewoon een kwestie van eerlijkheid en rechtvaardigheid is, om niet 50 jaar lang uitsluitend in koor met de vinger naar het verleden van de Duitsers te wijzen, hoe belast dit ook is, dikwijls nog met morele chantagebedoelingen, en de ogen alsmaar af te wenden van wandaden die door anderen zijn begaan (waarbij ik de Sovjet-Unie nog helemaal buiten beschouwing laat).

Maar de historicus die dat doet (nl. vragen naar de vergelijkbaarheid) en die de stalinistische of maoïstische massamoorden naast die van Hitler stelt, mag natuurlijk niet de ogen sluiten voor de mogelijkheid dat hij daarmee neo-nazistische lieden overal ter wereld of alleen maar neo-nationalistische kringen in Duitsland in de kaart speelt en dat zij die historisering zullen

³ Vgl. voor heel dit debat 'Historikerstreit' (Serie Piper, München 1987). Ook H.W. von der Dunk 'Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbewustzijn'. (Amsterdam 4e dr. 1995).

misbruiken voor een apologetisch doel. Hij kan zelfs degenen munitie verschaffen die Auschwitz bagatelliseren. Zijn vergelijking mag niet het onvergelykelijke uit het oog verliezen. De enorme draagwijdte daarvan blijkt uit het feit dat de ontkenning recentelijk in Duitsland strafbaar is. Plastischer bewijs van de directe importantie van het beeld van het verleden voor heden en toekomst is niet nodig! Hier, zo ergens blijkt de explosieve potentie die in historische beeldvorming schuilt.

Tenslotte geldt bij dit alles dat de beslissing in het geweten van de individuele historicus is gelegen, in de afweging die hij moet maken tussen – om het plat-Hollands uit te drukken – de kosten en de baten van een correctie van een bestaand geschiedbeeld en de inbreuk op taboe-zones. De grens tussen een voorstelling die gedicteerd wordt door zijn streven naar waarheid en rechtvaardigheid en een voorstelling die tot onheil kan leiden en gevaarlijke krachten los kan maken, is soms bijzonder dun.